

Tid och evighet i psalmer

Av Antje Jackelén

Den här artikeln ställer frågan om tid och evighet såsom de framträder i den kristna psalmskatten. Därmed är det inte teologiska eller filosofiska distinktioner som hamnar i fokus, utan uppgiften blir att lyssna sig till den berättelse om tid och evighet som skymtar fram i olika epokers psalmdiktning.

I viss mån lever psalmerna sitt eget liv i gränslandet mellan erfarenhet och teologisk reflexion. Psalm-boken kan å ena sidan sägas vara den upplevda Bibeln; psalmerna är konstverk som framsprungit ur mötet mellan det bibliska budskapet och livets erfarenhet.¹ Å andra sidan är det troligt att psalmerna i sin tur påverkar livstolkningen hos de människor som sjunger eller läser dem. Därför verkar det lovande att försöka närma sig den kristna förståelsen av tid och evighet just genom att vara lyhörd för psalmernas berättelser. Hur har kristna församlingar sjungit om tid och evighet genom seklen? Finns där ett självklart och konstant mönster? Har tyngdpunkter förskjutits och nytt kommit till?

I denna artikel försöker jag svara på dessa frågor utifrån tre perspektiv: förhållandet mellan tid och evighet, framtidens roll och människans relation till tiden. Artikeln bygger på en större undersökning av svensk-, engelsk- och tyskspråkiga psalmer.² De svenska psalmerna är hämtade ur *Den svenska psalmboken* från 1986 (Sv.ps.) och *Psalmer i 90-talet* (Ps. 90). I några fall har även äldre psalmboksutgåvor tjänat som jämförelsematerial. Det tyska materialet utgörs av den katolska bön- och psalmboken *Gotteslob* (GL) från 1975 och av *Evangelisches Gesangbuch* (EG) i en utgåva från 1995. För de engelskspråkiga texterna har jag använt mig dels av *The Australian Hymnbook with Catholic Supplement* (AHB) från 1977 och dels av *Sing Alleluia: A Supplement to the Australian Hymn Book* (SA) från 1987. Undersökningen bygger på en analys av sammanlagt 3 146 psalmer, i vilka ca 3 700 ställen som innehåller tids- eller evighetsterminologi har granskats.

¹ Ellingsen 1990, 7 (Förord av Åge Haavik) och 9.

² För en utförlig redovisning av denna undersökning, se min avhandling *Zeit und Ewigkeit*.

I. TÅREDAL OCH FRÖJDESAL³ – RELATIONER MELLAN TID OCH EVIGHET

När tid och evighet sätts i relation till varandra i äldre psalmer, sker det ofta efter ett tydligt mönster. Tid har inte nödvändigtvis negativ karaktär, men i sin preliminaritet är den ändå aldrig mer än ett mer eller mindre behagligt preludium till den himmelska friden eller lovsången. Detta tid-evighetsperspektiv efter schemat "här i tiden – där i friden" har en lång tradition i den klassiska psalmen. Det bygger på en distinktion mellan tid och evighet som inte alltid är begreppsmässigt strikt genomförd, men som låter sig beläggas utifrån en jämförelse mellan de kännetecknen som förknippas med tid respektive evighet. Tid är kort och fylld av besvärligheter, evighet däremot betyder frid.⁴ I tiden gäller det att vaka, bedja och strida,⁵ i evigheten handlar det om hemkomst, lovsång, ro och frid.⁶ Tid kan innebära kval, evighet däremot är tröst.⁷ I evigheten blir inget gammalt; det uppstår samtidighet med Gud.⁸ Till tiden hör mörker och dunkelhet, höljen och slöjor, medan evigheten präglas av klarhet.⁹ Kort sagt: tiden motsvarar natten,¹⁰ evighet är morgon, dag och sommar.¹¹ Därvidlag vet den klassiska psalmen mycket väl att skilja mellan goda och onda och dåliga tider. Dock är alla dessa tider i sin preliminaritet definierade utifrån evigheten och står på var sitt sätt i dennas tjänst.¹² Den onda tiden kan förstärka evighetens dimension av tröst och hopp: ju eländigare tiden i tåredalen är, desto starkare strålar evighetens glans.¹³ Den goda tiden i sin tur kan stegra förväntningarna på evigheten till

³ Sv.ps. 325:7, text Elle Andersdatter 1639, Olaus Forsselius 1668, Johan Olof Wallin 1819.

⁴ Bl.a. GL 901:5: "Wir glauben dir und deinem Wort, das leitet uns zum Frieden dort aus dieser Zeit Beschwerden", text Heinrich Bone 1847, nyformulering Friedrich Kienecker 1973.

⁵ Sv.ps. 566:6, text J.O. Wallin 1816, Anders Frostenson 1979.

⁶ Sv.ps. 615:6: "...en liten tid...så kommer hemmets frid...i evighetens ro", text Gerhard Tersteegen 1738, sv. 1741, Britt G. Hallqvist 1983; Sv.ps. 624:6: "...då är jag i hamn, jag skådar mitt hemlands stränder...", text Johannes Johnson före 1915, Oscar R. Hallberg och Oscar Mannström 1920. Angående vandrings- och hemlandsmotivet, se Selander 1980, 103–133, särskilt 130ff.

⁷ Sv.ps. 63:8: "Och tidens kval fick sammanhang med evighetens tröst...", text J.O. Wallin 1816.

⁸ EG 148:7: "Mit Gott wir werden halten das ewig Abendmahl, die Speis wird nicht veralten ... wir werden...trinken zugleich mit Gott", text Johann Walter 1552.

⁹ Sv.ps. 616:3: "O klarhet som fördriver all tidens dunkelhet, o härlighet som bliver min lott i evighet!...", text J.O. Wallin 1814, Anders Frostenson 1978. Jfr. även Sv.ps. 324:2, text Johann Walter 1552, bearbetad 1604, 1911 och 1978 samt Sv.ps. 11:6: "När en gång alla tidens höljen falla, ...och evighetens klara klockor kalla min frälsta ande till dess sabbatsro...", text Carl Boberg 1885, bearbetad 1984.

¹⁰ GL 870:2.3, text Franz Johannes Weinrich 1938.

¹¹ Bl.a. AHB 621:5, text James Quinn 1919–; EG 148:1, text Johann Walter 1552 (sv. Sv.ps. 324); EG 450 (= GL 668:1), text Christian Knorr von Rosenroth (1654) 1684, delvis efter Martin Opitz 1634.

¹² Jfr. t.ex. GL 518,6: "Stärk unsre Hoffnung in der Zeit, daß uns aufleucht die Ewigkeit", text Maria L. Thurmair 1962.

¹³ Sv.ps. 314, text Natanael Beskow 1886, bearbetad; Sv.ps. 321:3–4, text Magnus B. Landstad 1861 och Johan A. Eklund 1910; Sv.ps. 638, text Henry Williams Baker, 1800-t., Britt G. Hallqvist 1977.

det oföreställbara: om det redan nu är så fint, hur fantastiskt blir det inte då!¹⁴

Gemensamt för framför allt många äldre psalmer är alltså evighetens företrede. Tidens kvalitet definieras inte utifrån tiden själv, utan utifrån dess underordning under evigheten. Så uttrycker t.ex. Gerhard Tersteegen detta:

Ein Tag, der sagt dem andern,
mein Leben sei ein Wandern
zur großen Ewigkeit.
O Ewigkeit, so schöne,
mein Herz an dich gewöhne,
mein Heim ist nicht in dieser Zeit.¹⁵

Liknande tankar finns i många psalmer. På främlingen från ett bättre land väntar det eviga hemlandet.

Jag är en gäst och främling
som mina fäder här,
mitt hem är ej på jorden,
nej, ovan skyn det är.¹⁶

Den utifrån evigheten bestämda relationen mellan tid och evighet uttrycks i huvudsak på tre sätt. För det första följs tiden av evigheten. Mer eller mindre tydligt formuleras då önskan att tiden måtte ge vika för evighetens början. För det andra talas det om en interaktion mellan tid och evighet som löper i två riktningar: dels från tid till evighet och dels från evighet in i tiden. I det förra fallet tenderar tiden att upplösas i evighet. Något händer som upphäver eller förvandlar tiden.

För domsbasunens gälla ljud
skall rummets murar falla.
All tid skall bli ett enda nu,
ty tidens ur skall stanna ...¹⁷

I det senare fallet startar ett skeende som låter tiden fortskrida men berikar den, så att säga med evighet.

In die Wirrnis dieser Zeit
fahre, Strahl der Ewigkeit;
zeig den Kämpfern Platz und Pfad
und das Ziel der Gottesstadt.¹⁸

¹⁴ Sv.ps. 262:4, text Nils Frykman 1877, bearbetad; Sv.ps. 305:5, text J.O. Wallin 1818; EG 503:9–11, text Paul Gerhardt 1653; jfr även den svenska bearbetningen i Sv.ps. 200:5–6.

¹⁵ EG 481:5, text Gerhard Tersteegen 1745. Jfr. även EG 152:4, text Philipp F. Hiller 1767; EG 148:9, text Dresden 1557; GL 568, text Maria L. Thurmair 1951, 1973; GL 656:1, text Georg Thurmair (1935)1938; GL 897:2, text *Sursum Corda* 1874, nyformulering Friedrich Kienecker 1973; AHB 147:5, text Charles Wesley 1707–88.

¹⁶ Sv.ps. 322: 1–5, text Lina Sandell-Berg 1868; jfr. även Sv.ps. 469:2, text J.O. Wallin 1819.

¹⁷ Sv.ps. 634:2, text Olov Hartman 1978 efter flerfaldig bearbetning av *Dies irae* från 1200-talet. Jfr. även EG 332:4, text Georg Geßner 1795; Sv.ps. 627:4: ”Dagen kommer, Kristi dag, då tid blir till evighet...”, text Svein Ellingsen 1977, översätt. Britt G. Hallqvist 1978.

¹⁸ EG 600:4, text Otto Riethmüller 1932.

Även i mindre stridsmättat bildspråk beskrivs detta evighetens ingående i tiden. Denna föreställning kan länkas ihop t.ex. med inkarnationen och Kristi uppståndelse. Kärleken kan betecknas som "det eviga livet i växlingen här".¹⁹ Men även utan hänvisning till särskilda nyckelhändelser är det ibland tal om att tiden fylls med evighet. Denna interaktion uttrycker en förvissning om mål och mening med livet i tiden.

Den tredje typen av relation mellan tid och evighet kan beskrivas som att evigheten griper om tiden. Evighet omger tiden som likt en ö ligger i evighetens hav – eller tvärtom som likt ett innanhav omges av evighetens stränder. Tiden föds ur evigheten och återvänder till den.

Du Schöpfer aller Wesen,
du Lenker aller Zeit,
die Woche, die gewesen,
kehrt heim zur Ewigkeit.²⁰

De böcker som innehåller i huvudsak nyare texter intresserar sig inte alls så mycket för evigheten. I SA kommer evigheten knappast alls till tals. Det finns en påtaglig tendens i moderna sånger och psalmer att koncentrera sig på det som är. Här och nu är helt enkelt viktigare än där och sedan.

Inte bortom havet,
där är inte svaret,
men i ordet, talat
här till oss i dag.²¹

Där den immanenta verkligheten tidigare var underordnad den transcendenta evigheten, är numera evigheten inordnad i immanensen. Där tidigare textförfattare kontrasterade tidens oro med evighetens frid, handlar det nu om frid innanför tiden, en tid som dessutom blivit alldeles för knapp:

Jesus, hjälp oss finna tid...
I vår brådska skapa frid...²²

Det handlar om "hope for today".²³ Psalmer om lidandet förtröstar inte på evigheten, utan de söker efter hopp och tillförsikt här och nu. Den himmelska festen är inte längre ett mål för sin egen skull, utan tjänar som modell för hur livet på jorden skall gestaltas nu:

¹⁹ Sv.ps. 258:7, text Nicolai Frederik Severin Grundtvig 1824, Emil Liedgren 1935, bearbetad 1937.

²⁰ EG 485:1, text Otto Riethmüller 1934 efter *Deus, creator omnium* av Ambrosius från Milano 386.

²¹ Sv.ps. 25:2, text Anders Frostenson 1968, 1973.

²² Ps. 90 821:2, text Seppo Suokunnas 1984, översättn. Catharina Östman 1985.

²³ SA 49:4, text Melchizedek M. Solis 1966.

In praise of God meet duty and delight,
angels and creatures, men and spirits blest:
in praise is earth transfigured by the sound
and sight of heaven's everlasting feast.²⁴

Det som bidragit till en uppvärdering av det dennasidiga, det immanenta, är utan tvekan upplevelsen att skapelsen är hotad. Vi kan inte längre tolka evig frälsning som om det räckte med avlidna kristnas eviga liv. Om det verkligen skall vara en frälsning att tala om, då kan den inte inskränka sig till att gälla endast människor eller endast vissa människor. Och om det skall vara en salighet värd namnet, så måste den även innebära hela den ångestfyllda skapelsens befrielse. Hoppet syftar inte så mycket på en transcendent evighet som på en åttonde skapelsedag, en blommande framtid för denna jord. Så uppstår på sätt och vis en utjämning i begreppsparet evighet-tid. Evigheten blir allt mer immanent. Den träder mer och mer i tidens tjänst för att förbättra och förädla den:

Minns att var sekund
är en liten stund
av evigheten hos Gud,
och när dagen lång
du hör fåglars sång,
hör du himmelens egna ljud...
...minns att rätt och frid
i vår egen tid
ska få spegla Guds kärleks lag.
Så lev Guds nu...²⁵

Om denna utveckling skvallrar om en banalisering av förhållandet mellan tid och evighet eller om den är uttryck för ett genomtänkt teologiskt ställningstagande, är svårt att avgöra utifrån dessa rader. Klart står emellertid att denna vers inte är ensam om sådana utsagor. Så kan en vårpsalm tala om att "Vi står små inför det stora, ser i ödmjukhet...alltings evighet".²⁶

Tiden tycks svälla, ja den tycks svälja evigheten. Evigheten förefaller ha mist sin gamla förmån att få tolka livet i tiden. Frågan är berättigad, om inte rentav förhållandet har blivit det motsatta. Var tidigare evigheten den instans som rådde över tiden, så är evigheten numera tvungen att inför tidens auktoritet svara för vad den kan prestera i form av ett bättre liv.

Ur det perspektivet verkar det gamla självklara "från tåredal till fröjdesal" tillhöra en helt annan värld. En hel evighet tycks ligga mellan denna världsbild och Jonas Jonsons ohejdade entusiasm:

²⁴ SA 50:1, text Erik Routley (1917–82). I samma riktning pekar även AHB 547:1: "O day of God, draw nigh/... come with your timeless judgment now / to match our present hour", där det bes om rättvisa och fred för den här världen, text Robert B. Young Scott 1899–.

²⁵ Ps. 90 863:2-3, text Tore Littmarck, odaterad.

²⁶ Ps. 90 862:4, text Ingela Forsman 1993.

Himmel på jorden, här får vi leva,
älska och ge, burna av glädje ...
Öva er barn, att leva i Anden,
himlen är här, evig i tiden!²⁷

Är skillnaden mellan tid och evighet, som var så självklar i gamla psalmer och som även inom teologin har spelat en avsevärd roll, därmed upphävd? Om "himlen är här, evig i tiden", hur påverkar denna närvaro i så fall uppfattningen om framtiden?

II. VÅGA IDAG SMAKA GUDS FRAMTID²⁸ – BERÄTTELSEN OM FRAMTIDEN

Det är inte ofta som psalmerna uttryckligen talar om framtiden. Ändå är de ställen som tar upp temat värda att uppmärksammas, eftersom de berättar en speciell historia om mänskliga erfarenheter angående framtiden. Denna historia sträcker sig från en attityd av undergivenhet, som förtröstansfullt lämnar framtiden åt Gud, till försöket att gripa tag i framtiden för att kunna förvissa sig om att en framtid, alla hot till trots, fortfarande är möjlig.

Ett talande exempel på den förtröstansfulla hållningen är psalmen *Blott en dag*.²⁹ Även följande rader ur den australiska psalmboken andas samma förtröstan:

Be still, my soul: your God will undertake
to guide the future as he has the past.
Your hope, your confidence let nothing shake,
all now mysterious shall be clear at last.
Be still, my soul: the tempests still obey
his voice, who ruled them once on Galilee.³⁰

Framtiden undandrar sig människans kontroll. Den framstår som icke manipulerbar. Det förflutna går i viss mening att äga, framtiden däremot är det stora okända. Därför förefaller en förtroendefull hängivenhet till den Gud som i det förflutna visat sig som kraftfull och mäktig, vara människans tillbörliga inställning inför framtiden. Det anses bitvis rentav olämpligt att försöka tränga in i den framtid som så effektivt tycks undandra sig all mänsklig kontroll. Så kan i varje fall följande fromma önskan uppfattas:

Led, milda ljus... Led du mig fram.
Styr du min fot. Min fjärran framtids stig
jag vill ej se, ett steg är nog för mig.³¹

²⁷ Ps. 90 817:2–3, text Jonas Jonson 1978.

²⁸ Ps. 90 817:2, text Jonas Jonson 1978.

²⁹ Sv.ps. 249, text Lina Sandell-Berg 1865.

³⁰ AHB 48:2, text Katharina von Schlegel 1697–?, översatt och bearbetad av Jane Laurie Borthwick (1813–97).

³¹ Sv.ps. 275:1, text John Henry Newman 1833, Berndt David Assarson 1922, Torsten Fogelqvist 1937, bearbetad (= AHB 494:1: "Lead, kindly light ... lead thou me on./Keep thou my feet; I do not ask to see/the distant scene – one step enough for me.").

Men tanken på en framtid som också innebär en stundande dom, kan även befrämja moralisk förkovran. Så manar Paul Gerhardt år 1653:

Richt unsre Herzen, daß wir ja nicht scherzen
mit deinen Strafen, sondern fromm zu werden
vor deiner Zukunft uns bemühn auf Erden.
Lobet den Herren!³²

Det är dock ovanligt för gångna århundradens psalmdiktare att använda ordet framtid. I de tyska och svenska psalmböckerna blir det särskilt tydligt att *framtid* nästan uteslutande hör till modernare texters ordförråd. Vanligast är begreppet i psalmer som kom till efter 1960.

Bearbetningen av en psalm från 1600-talet visar på ett intressant sätt hur framtidstanken kommer in i bilden. Den mer eller mindre passiva väntan på en tryggad, himmelsk framtid träder tillbaka. Istället blir det viktigt att gripa tag i en av den himmelska framtiden påverkad jordisk framtid. Detta intryck stöds av en jämförelse mellan den 1816 av Johan Olof Wallin bearbetade versionen och den ordalydelse som Britt G. Hallqvist gav denna vers i sin bearbetning från 1983:

Herre, var de trognas styrka Och din smorde hjälp beskär. Fräls ditt folk och stöd din kyrka, Som ditt arv och eget är. Låt dem här i dig förnöjas Och till evig tid upphöjas. ³³	Herre, var de trognas styrka, främja rätten i vårt land. Fräls ditt folk och stöd din kyrka, tag vår framtid i din hand. Giv oss glädje här i tiden, slut till sist oss in i friden. ³⁴
---	---

I stället för hjälp åt "din smorde",³⁵ ber den sjungande församlingen nu om främjandet av rätten i det egna landet. I stället för stöd åt kyrkan "som ditt arv och eget är", lyder bönen nu "tag vår framtid i din hand". Vad har hänt? På vägen från 1600-talet till de senaste årtiondena har framtiden blivit ett problem. Det räcker inte längre att konstatera framtidens okontrollerbarhet, att mana till moralisk vandel med sikte på den nalkande domen och i övrigt anbefalla sig åt Guds trygga ledning. Framtid är inte längre det som kommer – visserligen från Gud, men ändå – liksom alldeles av sig själv och som kommer människan till mötes automatiskt. Människan har nu dragits in i formandet av framtiden, en framtid som kan vara livsbejakande eller dödsbringande i ett globalt perspektiv. Här och nu måste det hända något, så att framtid överhuvudtaget blir möjlig. Man måste be om framtid. Det behövs en förvisning om att framtiden ligger inom räckhåll. Framtidsfrågan har mer och mer blivit till frågan om hopp är rimligt.

³² EG 447:9.

³³ Sv.ps. 1937 5:3, text Gustaf Ållon 1694.

³⁴ Sv.ps. 8:3.

³⁵ Den "smorde" syftar sannolikt på kungen som den högste ansvarige för rättskipningen (jfr. Psaltaren 28:8), vilket kan ha motiverat Britt G. Hallqvists bearbetning.

Kunde Nils Frykman 1883 ännu relativt obekymrat³⁶ sjunga

Min framtidsdag är ljus och lång,
den räcker bortom tidens tvång,
där Gud och Lammet säll jag ser
och ingen nöd skall vara mer,³⁷

– och kunde han se fram emot himlen och tackla jordelivet som en prövotid, så har situationen för hans kolleger ett hundratal år senare blivit en helt annan:

Ich steh vor dir mit leeren Händen, Herr; ...
mein Los ist Tod, hast du nicht andern Segen?
Bist du der Gott, der Zukunft mir verheißt?
Ich möchte glauben, komm mir doch entgegen.³⁸

Där framtid inte längre är någon självklarhet, återstår försöket att i bön förvissa sig om dess möjlighet och att i tro gripa tag i den. Litanior i GL ber "var vår framtid" och "var du framtiden för våra barn".³⁹ Tanken på framtiden leder inte alls längre raka vägen in i den himmelska friden. Snarare blir framtiden allt tydligare hoppets partner:

Herren lever,
våga tro det,
lämna den tid som gått.
Hoppet är framtid,
nu är livet,
vår möjlighet.⁴⁰

Ja, det finns ställen där framtid och hopp används synonymt. Det är tal om barn som "i dag får lida och leva utan framtid i slum och ökensand"⁴¹ och om lovsången som stiger till Gud "så länge ögon ännu lyser av hopp och framtidstro"⁴² och "[s]å länge barnen vågar hoppas på ett framtidsland".⁴³

Den bävan inför okänd framtid som församlingen i Sv.ps. 383:2 uttrycker tillsammans med dopbarnets föräldrar, syftar inte så mycket på den eviga frälsningen som först och främst på de faror och ovissheter som ger jordeli-

³⁶ Visserligen skrev Frykman *Min framtidsdag* – som han själv tyckte var den bästa av ett stort antal av honom skrivna psalmer – i en för honom personligen konfliktfylld tid (Ronnås 1990, 219); men dessa individuella bekymmer äventyrar aldrig den kollektiva framtiden, snarare blir de relativiserade genom den himmelska tryggheten.

³⁷ Sv.ps. 302:1, text Nils Frykman, bearbetad. Frykmans tillförsikt grundar sig på det oförgängliga arvet som förvaras i himlen. Den jordiska prövotiden ses som förberedelse för mottagandet av arvet (302:2). Framtid är i grunden synonymt med himmel.

³⁸ GL 621:1 (= EG 382:1, där sista raden lyder: "Ich möchte glauben, komm du mir entgegen"), text Lothar Zenetti 1974 efter det nederländska *Ik sta voor U* av Huub Oosterhuis 1969.

³⁹ GL 764:40.70, text Huub Oosterhuis.

⁴⁰ Sv.ps. 155:1, text Göran Bexell 1971.

⁴¹ Sv.ps. 435:2, text Svein Ellingsen 1977, Britt G. Hallqvist 1980.

⁴² Sv.ps. 602:1, text Per Harling 1980.

⁴³ Sv.ps. 602:4, text Per Harling 1980.

vet dess skrämmande skörhet.⁴⁴ Tron föreställs öppna en framtid som är genomträngd av Guds Ande. Bara så kan tanken på en både hotad och hotfull framtid uthärdas.

När sånger och psalmer som har kommit till under 1900-talets andra hälft berättar om framtiden, skiljer de i regel inte mellan en jordisk och en himmelsk framtid. Det betyder inte att den himmelska framtiden skulle ersättas av en jordisk framtid. Anspråken är högre än så. Det finns röster som låter Guds framtid bli verklighet i nuet. I en redan tidigare citerad text av Jonas Jonson heter det att i Guds Ande är himlen på jorden närvarande. Här behövs inte ens längre sakramentets föregripande kraft för att göra Guds framtid i nuet tillgänglig för sinnen:

Himmel på jorden, här får vi leva, ...
Öva er barn, att leva i Anden,
våga idag smaka Guds framtid!⁴⁵

Annars besjunger Jonson just nattvardsfirandet som den plats, där det rättvisa delandet av måltiden föregriper smaken av framtiden:

...Vi reser ett tecken, rättvisans tecken, måltid delad med alla.
Vi smakar den framtid de fattiga hoppas, tid då murar skall falla.⁴⁶

De äldre psalmerna motiverade ofta sin framtidstro med erfarenheten av Guds trofasthet i det förgångna.⁴⁷ I nyare texter, däremot, tänker man mindre utifrån det förflutna på framtiden. Snarare tänker man utifrån Guds mer eller mindre avlägsna framtid på vår nära framtid. "[O]mvänd till verklighet, vänd mot Guds framtid" – så vill psalmen *Blott i det öppna* att den kristna skall leva.⁴⁸ Innehållsmässigt uppvisar denna psalm tydliga paralleller med den tyska *Vertraut den neuen Wegen*:

Vertraut den neuen Wegen,
auf die uns Gott gesandt!
Er selbst kommt uns entgegen.
Die Zukunft ist sein Land.
Wer aufbricht, der kann hoffen
in Zeit und Ewigkeit.
Die Tore stehen offen.
Das Land ist hell und weit.⁴⁹

⁴⁴ Sv.ps. 383, text Svein Ellingsen 1971, översätttn. Britt G. Hallqvist 1977 (= EG 212 i översätttn. av Jürgen Henkys 1982). Ellingsen arbetade med denna text samtidigt som han dels sörjde en liten dotters död genom olyckshändelse och dels levde i förglädjen inför födelsen av ett nytt barn (Nivenius 1991, 70).

⁴⁵ Ps. 90 817:2, text Jonas Jonson 1978.

⁴⁶ Sv.ps. 398:1–3, text Jonas Jonson 1980. Jfr. även av samma författare Ps. 90 från 1985 och 1993, där det bl.a. heter: "I detta bröd är tecknet för vår framtid".

⁴⁷ T.ex. AHB 48:2, text Katharina von Schlegel 1697–?, översätttn. Jane L. Borthwick 1813–97, bearbetad; AHB 52:3, text Philip Doddridge 1702–51. Denna observation får stöd även från annat håll. Under rubriken "Det självklara i tiden" visar Aurelius 1994, 26–31, med hjälp av kateketiskt material från 1600-talet, att föreställningen om Guds försyn (*providentia dei*, som består av Guds *praescientia* och Guds *cura*) utgjorde den tidens självklara förståelsehorisont.

⁴⁸ Sv.ps. 90:2, text Britt G. Hallqvist 1972 efter Johannes Kierkegaard 1971.

⁴⁹ EG 395:3, text Klaus Peter Hertzsch 1989.

Så har då den passiva förtröstan inför framtiden mer eller mindre ersatts av försöket att gripa tag om framtiden. I denna process har människan även i allt större utsträckning blivit medveten om att framtiden är hotad. I samma mån som hon försökte gripa den, undflydde den henne in i det hotfullas och det hotades sfär. Därför liknar det försökta greppet om framtiden alltmer en kamp om hoppet. På 1990-talet kretsar många tankar kring enheten av hopp och framtid. Det gör även Svein Ellingsens psalm om ansvaret för jorden:

Ännu är hoppet en brinnande gnista...
Drömmen och hoppet slår rot i vårt hjärta...
Framtiden lever: En framtid för jorden!
Hopplöshet viker och dag följer natt.⁵⁰

I en annan text leder framtidshoppet om en helad värld paradoxalt nog tillbaka till tidens ursprung:

En gång i tidens morgon är jorden ny,
luften är renad och sjöbotten synbar...⁵¹

Det förblir något oklart, varför tidens morgon här sammanfaller med fulländningen av det ur världens perspektiv ännu icke fullbordade frälsningskeendet. Möjligen är förklaringen den att det rör sig om en sammansmältning av förfluten tid och framtid till en frälsningsvision.

”Min fjärran framtids stig jag vill ej se, ett steg är nog för mig” och ”Våga idag smaka Guds framtid” – mellan dessa två poler utspinner sig alltså psalmernas berättelse om framtiden. Under berättelsens gång har innebörden i begreppet framtid ändrat karaktär. Om framtid i det första fallet i stort sett var synonym till himmel, så är i det andra fallet framtid i det närmaste liktydig med hopp. Den förtröstansfulla attityden tycks främst tala utifrån ett individualantropologiskt perspektiv; det är den egna själen som manas till stillhet och förtröstan. Attityden som problematiserar framtiden ger däremot intryck av att lättare kunna anamma ett socialt perspektiv.

III. NÄR ÖDEN OCH TIDER VÄLLER⁵² – MÄNNISKAN OCH TIDEN

Människans förhållande till tiden är präglad av erfarenheten att tiden obönhörligen tycks flyta iväg. På alla tre språken i de undersökta psalmböckerna jämförs tiden med floder och strömmar.

⁵⁰ Ps. 90 885:2.3.4, text Svein Ellingsen 1991, översättn. Jan Arvid Hellström 1991.

⁵¹ Sv.ps. 637:1, text Göran Bexell 1972.

⁵² Sv.ps. 83:4, text Karl-Gustaf Hildebrand 1936, 1983.

När öden och tider väller
som strömmande vattendrag,
du binder släkte till släkte
så stilla som dag till dag...⁵³

Förgänglighet är den mänskliga existensens grundtema. Bort går tiden, fram kommer döden,⁵⁴ och "[b]lott som en flyktig dröm är mänskans dag i tiden".⁵⁵ Denna erfarenhet blandar ett stråk av resignation i en och annan psalm, om den inte rentav sprider skräck:

...du vet med vilken skräck vi ser
vårt timglas sandkorn falla ner...⁵⁶

Tron har i huvudsak tre sätt att bearbeta erfarenheten av ett liv i dödens skugga. Dels finner den trygghet i det som trots tidernas växling består, dels uttrycker den sin tillförsikt och längtan efter att tiden upphävs och ersätts av evigheten⁵⁷ och dels är den beredd att möta tidens etiska utmaningar i medvetenhet om att all tid alltid också är Guds tid.⁵⁸ Det som består är i första hand Gud själv, men det kan även vara hans kyrka.⁵⁹ Evighetslängtan är en lösning som föredras i äldre psalmer, medan 1900-talets texter är mera benägna att dra etiska konsekvenser.

I dessa dagar är huvudproblemet med tiden just bristen på tid. Den av jäkt och stress plågade människan ber om tid för livets väsentligheter.⁶⁰ För hennes förfäder och förmödrar var det framför allt ond, farlig och trosfattig tid som var det stora problemet. Inte om mer tid bad de, utan om förkortning av prövotiden och om att bli bevarade för farsoter och dyrtider.⁶¹ Där-

⁵³ Sv.ps. 83:4, text Karl-Gustaf Hildebrand 1936, 1983. Jfr. även Ps. 90 888:2. "...alla är vi ett./färdas samman på tidens flod...", text John Nilsson 1968; EG 528:2 (= GL 657:2), text Michael Franck 1652: "...Wie ein Strom beginnt zu rinnen/und mit Laufen nicht hält innen,/so fährt unsre Zeit von hinnen"; AHB 46:5: "Time, like an ever-rolling stream,/bears all its sons away:/they fly forgotten as a dream/dies at the opening day", text Isaac Watts 1674–1748 efter psaltarsalm 90 (se även den svenska versionen i Sv.ps. 195).

⁵⁴ EG 530:1, text Ämilie Juliane von Schwarzburg-Rudolstadt (1686)1688.

⁵⁵ Sv.ps. 369:6, text Edvard Evers 1914, Britt G. Hallqvist 1983; jfr. också EG 527:8–9, text Andreas Gryphius 1650.

⁵⁶ Sv.ps. 622:3, text Nicolai Frederik Severin Grundtvig 1845, Sven Christer Swahn 1979.

⁵⁷ Sv.ps. 262:2, text Nils Frykman 1977 och 302:1–5, text Nils Frykman 1883, bearbetad. GL 897:2: "im Glauben soll ich streben aus der Zeit zur Ewigkeit", text *Sursum corda* 1874, nyformulering av Friedrich Kienecker 1973.

⁵⁸ EG 378:5: "...Deine Zeit und alle Zeit stehn in Gottes Händen", text Rudolf Alexander Schröder (1936)1939.

⁵⁹ AHB 66:2: "Chance and change are busy ever, man decays, and ages move; but his mercy waneth never", text John Bowring 1792–1872; jfr. även AHB 265:1.5, text John Bowring, bearbetad; EG 564:2, text Arno Pötzsch 1947. Angående kyrkan, se Sv.ps. 163:1, text Lars Thunberg 1983 efter Samuel Gabriellsson 1929.

⁶⁰ Ps. 90 821:2–3, text Seppo Suokunnas 1984, översätn. Catharina Östman 1985; Ps. 90 874, text Britt G. Hallqvist, odaterad; Sv.ps. 255:1, text Britt G. Hallqvist 1958; Sv.ps. 264:2, text Ylva Eggehorn 1970.

⁶¹ EG 136:2, text Philipp Spitta (1827)1833; EG 298:2, text Samuel Gottlieb Bürde 1787; EG 344:5, text Martin Luther 1539.

för framstår from hängivenhet som äldre tiders ideal; man accepterar tidens skickelser, man lämnar tiden åt Gud.⁶²

Psalmer från olika sekler berättar om växlingen mellan goda och dåliga tider. God blir tid, därför att den troende ser frälsningens dag, en nådatid, i den tid som är. Godheten tycks tiden alltså inte äga i sig. Den är snarare något som ges tiden genom Guds löfte och handlande. Bara gudomlig aktivitet kan göra tiden till verkligt god tid. Dess flytande, dess förgänglighet tycks däremot vara något som hör till tidens väsen i sig. Människans upplevelse av tidens destruktivitet blir alltså relativiserad genom att tiden kan erfaras som en nådens tid. Ur antropologiskt perspektiv sker ett igenkännande av tiden som nådens tid alltid först som ett andra steg, som kommer efter den smärtsamma upplevelsen av förgängligheten. I teologiskt perspektiv däremot finns även en positiv kvalificering av tiden som föregår all tid, nämligen Guds kärleksfulla förutvetande.⁶³ Genom detta får tiden, så säga, från början en förbindelse till evigheten. Denna förbindelse utgör grunden för tillförsikten som mänskliga varelser kan hysa, trots att de är utsatta för förgängligheten i all dess destruktivitet.

Relationen mellan tid och evighet bildar också basen för kravet att på ett etiskt ansvarsfullt sätt hantera tiden. Det gäller att vara vaksam,⁶⁴ att utnyttja den korta tiden⁶⁵ och att använda den rätt,⁶⁶ samt att vara uppmärksam på tidens tecken.⁶⁷ Den jäktade ska ta sig tid att stanna upp⁶⁸ och leva i Guds nu.⁶⁹ Vardagslivet skall bli en liturgi som dag för dag firar Jesu Kristi seger.⁷⁰ Som redan antytts, behandlas tider av lidande inte med förtröstan på evig frid, utan man frågar efter mening här och nu.⁷¹

I nyare psalmer profileras tiden allt mer som människans livsutrymme. Detta görs mer eller mindre klart uttalat på bekostnad av evighetsorienteringen. En framträdande tanke är att Gud har gett oss jorden för att vi på den skall klara av tiden.⁷² Och om vi idag modigt vågar gå på Jesu vägar, kommer vi i våra dagar att se den kommande friden.⁷³ Återigen handlar det

⁶² Sv.ps. 561:3, text J.O. Wallin 1819, bearbetad. AHB 484:5, text Charles Wesley 1707–88; AHB 520:1, text Frances Ridley Havergal 1836–79.

⁶³ GL 554:5 (= EG 70:5): "...du hast mich ewig vor der Welt in deinem Sohn geliebet...", text Philipp Nicolai 1599.

⁶⁴ Sv.ps. 535:1–2, text Frans Mikael Franzén 1812, 1816; Sv.ps. 81:3, text Lina Sandell-Berg 1872; EG 145:1.6, text Johann Walter 1561.

⁶⁵ Sv.ps. 585:1.4, text Annie L. Coghill 1854, Sigrid (Siri) Dahlquist 1913, bearbetad; Sv.ps. 364:8, text okänd svensk författare 1694, Olov Hartman 1978. Uppmaningen till rätt användande av tiden tycks ha varit särskilt viktig under 1800-talet.

⁶⁶ Sv.ps. 182:6, text Karl Laurids Aastrup 1960, Britt G. Hallqvist 1973; EG 363:3.5, text Georg Grünwald 1530; AHB 566:5, text Fred Kaan 1929–.

⁶⁷ Ps. 90 853:3, text Eyvind Skeie 1970, översättn. Jonas Jonson 1988. Enligt GL 888, text Friedrich Kienecker 1973, är även helgon att betrakta som tecken i tiden.

⁶⁸ Sv.ps. 524:3, text Maj Bylock 1983.

⁶⁹ Ps. 90 863:1–3, text Tore Littmarck, odaterad.

⁷⁰ Ps. 90 871:4, text Jonas Jonson 1990, efter Fred Kaans *Christ is alive*.

⁷¹ Ps. 90 890:6, text Fred Kaan, Britt G. Hallqvist 1983; Ps. 90 891:3, text Olov Hartman, odaterad; Ps. 90 895:3, text Jonas Jonson 1992, 1993.

⁷² EG 432:1, text Eckart Bücken 1982.

⁷³ EG 426:3, text Walter Schulz 1963, 1987.

alltså inte om att förbereda sig på något som kommer då (evigheten), utan om att dra in detta då i nuet och förverkliga så mycket som möjligt av det i dessa dagar. Visserligen kan detta ske endast på trons villkor, eftersom det kommandes verklighet känns av bara då och då: "Korta minuter känslan åtnjuter vad vi i sanning dock äga all tid".⁷⁴ Även om skenet bedrar, så är det tillkommande redan verkligt:

Redan är du
den du en gång skall bli:
dömd och benådad,
död och uppstånden...⁷⁵

Ty "[d]er Himmel, der kommt, grüßt schon die Erde, die ist, wenn die Liebe das Leben verändert".⁷⁶

När till sist människans vistelse i livsrummet "tid" är slut, går hon ur tiden.⁷⁷ Men fram tills dess är gestaltningen av tidens livsutrymme i hög grad upp till människans initiativ. Detta ställer krav, och detta innebär även risker. Inom ramen för människans självhävdelse attackeras nämligen Guds suveränitet. En text från 1960-talet gestaltar detta tema:

Wir wollen leben und uns selbst behaupten.
Doch deine Freiheit setzen wir aufs Spiel.
Nach unserm Willen soll die Welt sich ordnen.
Wir bauen selbstgerecht den Turm der Zeit.⁷⁸

Då som nu leder det babylonska tornbygget till konsekvenser som heter splittring, fiendskap och nöd. Människan erfar sig även i sin relation till tiden i behov av helhet och försoning. Mot denna bakgrund skall en bön som denna tolkas:

...Laß deine Gnade, Herr, vor Recht ergehen;
von gestern und morgen sprich uns los.⁷⁹

Bakom denna önskan står erfarenheten av ofrihet. Människan upplever sig förföljd av gårdagens händelser och av konsekvenserna av det som blev

⁷⁴ Sv.ps. 572:4, text Carl Olof Rosenius 1847.

⁷⁵ Sv.ps. 87:4, text Anders Frostenson 1963. Jfr. även AHB 473:3–4: "whate'er we hope, by faith we have,/future and past are present now", text Charles Wesley 1707–88.

⁷⁶ EG 153:5, text Kurt Marti 1971. Jfr. även Sv.ps. 559:2, text Anders Frostenson 1960; Sv.ps. 580:4, text Johan A. Eklund 1910; Sv.ps. 548:1–3, text Elis Erlandsson 1936.

⁷⁷ Sv.ps. 173:3, text Svein Ellingsen 1971, Britt G. Hallqvist 1978. Sv.ps. 363:5, text Johann Franck 1653, Petrus Brask 1690; uttrycket "att gå ur tiden" har dock infogats av Britt G. Hallqvist 1983 och ersätter "när en ände sker på mitt elände", se Sv.ps.1937 137:8 ("elände" kan här ha den äldre betydelsen av exil, jfr. Selander 1980, 107); Sv.ps. 519:3: "Jag blir ur tiden tagen", även här infogat av Britt G. Hallqvist 1983 eller Lars Lindman 1981 i en text av J.O. Wallin 1818 (här som ersättning för "Snart är ... min själ ifrån mig tagen", se Sv.ps. 1937 403:7).

⁷⁸ EG 360:3, text Christa Weiss 1965. Denna psalm har inspirerat A. Frostenson till texten i Sv.ps. 289 (Belfrage 1996, 7f). Sv.ps. 289 har sedan i sin tur blivit känd i tysk översättning som "Herr, deine Liebe ist wie Gras und Ufer".

⁷⁹ EG 360:5, text Christa Weiss 1965.

gjort eller inte gjort, samtidigt som hon räds morgondagens krav som väcker ängslan för att inte hinna, duga eller klara sig. Att leva idag, i nuet, framstår då som den hållning som ger löfte om största möjliga frihet och harmoni.

AVSLUTANDE REFLEXIONER

Undersökningen har visat att evigheten till stor del har mist sin privilegierade ställning. Det är inte längre evighetens självklara dominans som gör tiden till ett mer eller mindre behagligt förspel för det som komma skall. Evigheten blir snarare det som hjälper till att göra tiden värd att leva. Evigheten ger hopp åt tiden.

En av anledningarna till varför det blivit så, är att ett evighetshopp som självklart begränsar sig till avsomnade kristnas eviga salighet, kom att framstå som ohållbart när skapelsens helhet hamnade mer och mer i fokus. Detta skedde inte minst på grund av nukleära och ekologiska hot. När evighet inte längre bara kan handla om kristna själar utan om befrielse för en hel skapelse (ett helt universum?), förändras synen. Det tämligen enkla före-efter schemat sprängs. I stället hamnar relationerna mellan tid och evighet mera i centrum. Deras mångfald uppmärksammas.

Å ena sidan framstår tid-evighetsrelationen därmed som rikare. Evighet är mer än det som kommer efter tiden. Den kan föras på tal som något som gör något med tiden, som ger den en ny kvalitet. Å andra sidan spretar dessa försök att få ihop tid och evighet åt många håll, vilket kan te sig mer förvirrande än mitt försök till systematisering här låter ana. Trots denna mångtydighet är det teologiskt sett en tillgång att interaktionen mellan tid och evighet uppmärksammas i högre grad. Men det behövs mera eftertanke, om inte evigheten skall reduceras till en religiös trivselfaktor. Reflexionen måste ägna sig bland annat åt följande frågor. Vari skulle evighetens auktoritet idag kunna ligga? Hur mycket av distinktion mellan tid och evighet är ett minimum för en adekvat tidsförståelse? Är en förståelse av tiden möjlig utan hänsyn till en relation till det andra – evigheten? Vad händer om evighet överhuvudtaget inte längre har någon betydelse?

Det har påpekats att en sådan utveckling skulle kunna tänkas ha till följd att allt kretsar kring nuet, vilket i sin tur innebär att tiden blir misshandlad och människan råkar i grava svårigheter med hanteringen av sin tid. Där allt handlar om nuet, blir följden till sist oavbruten acceleration och oförmåga att möta det annorlunda.⁸⁰

I de undersökta psalmböckerna finns många seklers röster som bland mycket annat berättar även om tid och evighet. En församling som sjunger "allt" får sig därmed en mångfaldig, ibland rentav motsägelsefull, berättelse till livs. Detta behöver dock knappast vara en nackdel. Tvärtom, en sådan

⁸⁰ En vidareutveckling av dessa tankar finns bl.a. hos Gronemeyer 1993. Jfr. även Jackelén 1997.

berättelse svarar väl mot livet självt, som inte rymmer någon enhetlig tids-
erfarenhet och heller ingen entydig evighetsrelation. Däremot vore det in-
tressant att komplettera de här redovisade resultaten med en sociologisk
undersökning som studerar psalmanvändningen i olika församlingar och
samfund, just med hänsyn till de uttryckta tids- och evighetsperspektiven.

Summary

Time and Eternity in Church Hymns

This article deals with the concepts of time and eternity in Christian hymns. It offers an analysis of what hymns in Swedish, English and German, considered as theological narration, say about time and eternity. The focus is not on definitions of time and eternity but on their relation to each other.

There is a given hierarchy in the relation of time and eternity in classical hymns. Time, though not necessarily conceived of as negative, is only preliminary and a more or less comfortable prelude to eternity. Time means darkness, veil, and night, whereas eternity means morning, day, summer, and clarity. Time is understood in terms of its relation to eternity: bad times strengthen the dimensions of comfort and hope belonging to eternity; good times intensify the expectations on eternity of reaching heights of bliss and glory undreamed of.

It can be noticed that hymns know of more than one way to describe the relation between time and eternity. In some hymns eternity is supposed to be just the continuation of time on the one hand. On the other hand, eternity is imagined as that which actively intervenes and puts time to an end, or as that which enters time and enriches it. A number of hymns use the metaphors of sea and shore; time appears as an island in the ocean of eternity or time is like an inland sea surrounded by the shores of eternity.

20th century hymns tend to focus more on the here and now and to leave eternity beside. Where classical hymns look at time as subordinated to eternity, modern hymns prefer to relate to eternity from the point of view of time. The aim is not peace beyond time, but peace within time. It is about "hope for today". Globalisation and ecological and nuclear threats may have contributed to a new understanding of eternal salvation. Not only the salvation of individual human souls or of a certain number of human souls, but also the salvation and liberation of the whole creation is the concern of many modern hymns. Thus, from having been the obvious goal whose authority could shape life on earth, eternity tends to be reshaped into a dimension of peace and hope, the value of which is determined by its capacity of offering luck and comfort here and now.

A corresponding development can be traced concerning the concept of future. Although not used very frequently, its history reveals a characteristic change. In classical hymns, future tends to appear as something out of control which ought confidently to be left to God. In a way, future is synon-

ymous with heaven. Modern hymns, however, seem to conceive of future as synonymous with hope. Future no longer appears more or less automatically from the hands of God; future is menaced, mostly by humans themselves. Heavenly future is no longer a goal of its own dignity; it is asked for as something which can be integrated into the here and now, as something which helps people to form the world so that good (immanent) future is possible.

The basic human experience of time is its perishability. "Time, like an ever-rolling stream, bears all its sons away" (Isaac Watts). Consequently, human beings take refuge in what is eternal, reminding themselves that all time is God's time and that their lives should be conducted in an ethical way. Some modern hymns deal with problems of stress and lack of time, whereas older hymns rather ask to be kept from evil times and for the shortening of periods of probation. As human power over time and future increases, we can notice a growing importance of time as the space of life. The role of time is not to prepare for eternity, but eternity serves as a model for the good and successful shaping of life within time.

What has been gained by this development is a more active interaction between time and eternity. Eternity is more than that which comes after, and time is more than that which is before the real thing. There is a danger, however, of reducing eternity to an instrument of immanent happiness. Eternity then runs the risk of being integrated into time and losing its otherness, its capacity of criticizing and calling into question. Time which is deprived of the relation to its other—eternity—becomes both absolute and atomized. This may lead to continuous acceleration and in the long run to an incapability of meeting the other, the unknown and strange.

Litteratur

A. Psalmböcker

- Den Svenska Psalmboken. 1986. Stockholm: Verbum. [Sv.ps.]
- Den Svenska Psalmboken av Konungen gillad och stadfäst år 1937. 1937. [Sv.ps. 1937]
- Evangelisches Gesangbuch: Ausgabe für die Evangelische Kirche im Rheinland, die Evangelische Kirche von Westfalen und die Lippische Landeskirche. 1995. Gütersloh, Bielefeld, Neukirchen-Vluyn. [EG]
- Evangelisches Gesangbuch: Ausgabe für die Evangelische Kirche im Rheinland, die Evangelische Kirche von Westfalen, die Lippische Landeskirche; in Gemeinschaft mit der Evangelisch-reformierten Kirche (Synode evangelisch-reformierter Kirchen in Bayern und Nordwestdeutschland); in Gebrauch auch in den evangelischen Kirchen im Großherzogtum Luxemburg. 1996. Gütersloh, Bielefeld, Neukirchen-Vluyn: Gütersloher Verlagshaus, Luther-Verlag, Neukirchener Verlag. [EG1996]
- Gotteslob: Katholisches Gebet- und Gesangbuch mit dem Anhang für das Erzbistum Paderborn. 1975. Stuttgart/Paderborn. [GL]
- Psalmer i 90-talet. 1994. Stockholm: Verbum. [Ps. 90]
- Sing Alleluia: A Supplement to the Australian Hymn Book. 1987. London/Blackburn: Collins. [SA]
- Svenska Psalm-Boken af Konungen gillad och stadfästad år 1819. 1913.
- The Australian Hymnbook with Catholic Supplement. 1977. Sydney: Collins. [AHB]

B. Övrigt

- Aurelius, Carl Axel. 1994. *Luther i Sverige. Svenska lutherbilder under tre sekler*. Skellefteå: Artos.
- Belfrage, Esbjörn [et al.]. 1996. *Guds kärlek är som stranden och som gräset. En bok om psalmdiktaren Anders Frostenson*. Stockholm: Verbum.
- Ellingsen, Svein. 1990. *Skjult som vind i treets krone: Studiehefte til seks salmer i Norsk Salmebok*. Oslo: Verbum.
- Gronemeyer, Marianne. 1993. *Das Leben als letzte Gelegenheit. Sicherheitsbedürfnisse und Zeitknappheit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Jackelén, Antje. 1997. *Förlorad evighet som orsak till kronisk tidsbrist? Svensk Teologisk Kvartalskrift 1997:1, 23–32*.
- Jackelén, Antje. 1999. *Zeit und Ewigkeit. Die Frage der Zeit in Kirche, Naturwissenschaft und Theologie*. Lund: Lunds universitet.
- Nivenius, Olle. 1991. *Psalmer och människor*. Stockholm: Verbum.
- Ronnås, John. 1990. *Våra gemensamma psalmer. Kommentarer till psalmbokens 325 första psalmer*. Stockholm: Verbum.
- Selander, Inger. 1980. *O hur saligt att få vandra: Motiv och symboler i den frikyrkliga sången*. Stockholm: Gummessons.